

The Closedness of Development in Davari's Thought and the Metaphysics of Science

MohammadReza Amiri Tehrani

Assistant Professor of Philosophy of Science and Technology Department, Institute of Humanities and Cultural Studies, Iran. Email: amiri@ihcs.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 17 October 2023

Received in revised form
11 November 2023

Accepted 13 November
2023

Published online 22
November 2023

Keywords:

Davari Ardakani,
metaphysics of science,
underdevelopment,
development, indigenous
westernization, science

ABSTRACT

According to Westernization theory of R. Davari Ardakhni, the only way to get rid of underdevelopment is to undergo modernization, although underdevelopment phenomena has emerged in non-western countries because of modernization of Europe. M. T. Tabatabaei has formulated this paradoxical situation of underdevelopment theoretically, and summarized the critics' views of Westernization as called theoretical rupture in Davari's thought. Tabatabaei commented on Davari's theoretical rupture critique and refuted it by demarking intellectual level from philosophical one. This article firstly, claims that the philosophical problem of underdevelopment paradox is not answered properly, and secondly, redefines the problem as closedness of development and seeks to find a way to come out of it, using Davari's hints himself, stressing the role of science in this regard. Therefore, first, Davari's works are studied and notes are taken about the underdevelopment specifications, and the conditions of participation of underdeveloped countries in scientific paradigms. Then, according to Davari's hints to the conditions of contributing in scientific paradigms, we try to use the philosophy and metaphysics of science theories and concepts, in order to resolve the closedness paradox of underdevelopment.

Cite this article: Amiri Tehrani, M. R. (2023). The Closedness of Development in Davari's Thought and the Metaphysics of Science. *Journal of Philosophical Investigations*, 17(44), 787-806
<https://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.58871.3617>

© The Author(s).

<https://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.58871.3617>

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Reza Davari Ardakni, the Iranian contemporary philosopher, distinguishes development from Western modernity; in that it considers modernity as natural and organic changes that Europe has gone through, but sees development as a planned design for implementing modernity in other countries. As a result, the closedness of development concerns only the developing countries, not Western modern ones. Davari emphasizes that the Western modernity has a universality that pertains to a unique reason and a unified world. The only way of thinking in this world is a philosophical thought based on human self-centered reason, and given the pervasiveness of Western civilization. Therefore, Davari does not consider Westernization as mere imitation of Western customs and methods, but rather as a way of existence in the world. Westernization is a subjective view of the world and beings. Westernization is not optional, enabling non-Western people to avoid it. According to the Westernization scenario, the world today is entirely Westernized, and Davari considers Westernization as the inevitable fate of the people of this era, seeing two alternatives for them, both of which ultimately lead to the same destination, which is to embrace development; either they seize the power of science and technology and join the process of global modernization and participate in it, or they become subdued by this process and accept it without participation. Davari regards the first type of Westernization as active and the second type as passive.

Problematic

Therefore, underdevelopment is not a concept of the ancient world, nor even of a world between the ancient and the modern, or on the threshold of modernization. Underdevelopment is a condition of suspension and timelessness and being exposed to modernization. To escape the paradox of underdevelopment, which is the inevitable historical fate of non-modernized societies, Davari sees no way out other than embracing development. In other words, Westernized societies, which have become confused due to modernization, have no escape route other than turning to development. Therefore, some critics of Davari accuse the theory of Westernization of being a theoretical rupture.

M. T. Tabatabaei, by rejecting the theoretical rupture in the theory of Westernization, believes that in the argument of Davari, we are only faced with a shift from a philosophical to an intellectual level. Tabatabaei, by avoiding providing a philosophical response to the critics of the theoretical rupture, believes that the introduction of active Westernization and collaboration in science and technology as a solution to escape from underdevelopment conditions, is only a shift from a philosophical level to an intellectual level and does not involve a rupture. Therefore, it seems that the philosophical issue of how or the possibility of escaping from underdevelopment conditions is still an open non answered problem. In this study, seeking a philosophical answer to this problem, an attempt has been made to summarize Davari's definitions of development, underdevelopment, participation in the world of science, and the role of humanities and social sciences in development, using his writings and speeches. It is proposed that a way to escape from the closedness of development based on Davari's views, is to make use of analytical method with emphasizing on concepts and theories of the philosophy and metaphysics of science.

Argument

According to Davari, the social and human sciences that are responsible for development planning in underdeveloped societies must consider the characteristics of underdevelopment in order to facilitate the transition to more favorable conditions. Davari identifies the following conditions for successful development: 1) replacing tradition with science as the organizing and coordinating principle in society, 2) recognizing the universality of philosophy and science of the Western modernity and the impossibility of blindly imitation and adopting it, 3) inevitability of actively engaging and interacting with development, 4) recognizing the internal dynamics of scientific progress and avoiding authoritarian control, and 5) promoting free participation in the scientific paradigms. Therefore, Davari suggests the following steps towards development: 1) recognizing and understanding the problems of society and the local ecosystem, 2) understanding the philosophical and cultural foundations of Western civilization, 3) understanding the historical context and paradigms of science, 4) understanding the philosophical and metaphysical foundations of science, 5) recognizing the intellectual and philosophical capacities of our own community, and 6) reflecting our own philosophical and metaphysical assumptions in the scientific world in a way that is compatible with scientific methods.

Given the motivations for change in science at both the global and national levels, including the emergence of heterodox or indigenous sciences, and the inevitable nature of development, Davari points to the possibility of a path between absolute rejecting or accepting the mainstream social and human sciences. However, this path is challenging and contingent upon the aforementioned conditions and steps of transition.

Conclusion

It is necessary to seek this path within the realm of the philosophy and metaphysics of science, particularly in the origins and foundations of the social and human sciences. Research in the metaphysics and philosophy of the social sciences provides the opportunity for active scientific engagement in the scientific paradigms and a reconsideration of the foundations of science, allowing for different philosophical foundations while are compatible with scientific methods. Successfully finding a path between absolute rejecting or accepting the existing social sciences will lead to an internal transformation within the field of science and, in fact, will advance the boundaries of knowledge. Therefore, it is possible, while adhering to the conditions of transition and actively participating in the world of science and technology, and accepting the unity of modernity and avoiding selectivity and imitation, to search for a way to overcome the closedness of development through a reconsideration of the philosophical and metaphysical foundations of science, while recognizing our own intellectual heritage and critically assessing Western science and technology.

متافیزیک علم و فروبستگی توسعه در اندیشه داوری

محمد رضا امیری طهرانی

استادیار گروه فلسفه علم و فناوری، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ایران. رایانامه: amiri@ihcs.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

طرح غرب‌زدگی رضا داوری اردکانی راه برون‌رفت از توسعه‌نیافتگی را پیمودن مسیر توسعه می‌داند. توسعه‌نیافتگی گرچه عارضه‌ای است که از ناحیه تجدد‌گرایان‌گیر کشورهای غرب‌زده شده است، لیکن برای رهایی از آن چاره‌ای جز تن‌دادن به توسعه نیست. محمدتقی طباطبایی دیدگاه منتقدان داوری مبنی بر «گسست نظری» را صورت‌بندی و سپس رد می‌کند و معتقد است که در این نظریه تنها سطح بحث از فلسفه به روشنفکری منتقل شده است. این پژوهش ضمن تأکید بر بی‌پاسخ ماندن مسئله در سطح فلسفی و بازتعریف آن با عنوان «فروبستگی توسعه» می‌کوشد که با کاوش در اندیشه داوری راه برون‌رفتی برای آن پیشنهاد کند. به این منظور، نخست ویژگی‌های توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی و هم‌چنین شرایط مشارکت در عالم علم از آثار داوری گردآوری و جمع‌بندی می‌شود. سپس به روش تحلیلی و برپایه رهنمود داوری مبنی بر امکان راهی میان‌رد و قبول علوم انسانی و اجتماعی، تلاش می‌شود که با رعایت شرایط تعریف شده داوری برای گذار از توسعه و با استفاده از مفاهیم و نظریه‌های فلسفه و متافیزیک علم، راهی برای گشودن فروبستگی توسعه ارائه گردد.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱

کلیدواژه‌ها:

داوری اردکانی، غرب‌زدگی، توسعه، توسعه‌نیافتگی، متافیزیک علم، علم بومی.

استناد: امیری طهرانی، سیدمحمد رضا. (۱۴۰۲). متافیزیک علم و فروبستگی توسعه در اندیشه داوری، پژوهش‌های فلسفی، ۱۷(۴۴)، ۷۸۷-۸۰۶.

<https://doi.org/10.22034/JPIUT.2023.58871.3617>

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه تبریز.

مقدمه

مسئله «فروبستگی توسعه» برآمده از نوشتار و گفتارهای رضا داوری اردکانی است که ریشه در طرح غرب‌زدگی او دارد. داوری توسعه را از تجدد غرب متمایز می‌کند؛ بدین صورت که تجدد را تحولات طبیعی و ارگانیکی می‌داند که اروپا از سرگذرانده است، ولی توسعه را طراحی برنامه‌ریزی شده برای پیاده‌سازی تجدد در کشورهای دیگر می‌بیند (داوری، ۱۳۸۴، ۱۶). از این رو فروبستگی توسعه مبتلا به کشورهای توسعه‌نیافته یا به اصطلاح غرب‌زده است و به کشورهای متجدد و توسعه‌یافته غرب نسبت داده نمی‌شود.

در توضیح مسئله «فروبستگی توسعه» می‌توان از صورت‌بندی محمدتقی طباطبایی درباره «گسست در تفکر» داوری که برخی منتقدان او در ارزیابی طرح غرب‌زدگی‌اش مطرح کرده‌اند، بهره گرفت. داوری تأکید می‌کند که غرب از کلیت یگانه‌ای برخوردار است که ناظر به عقل واحد و جهان واحد است. تنها نحوه تفکر در این جهان، تفکر فلسفی مبتنی بر عقل خودبنیاد بشری است، و با توجه به فراگیر شدن تمدن غربی، همه شئون زندگی مردم در سراسر کشورها از غرب تأثیر پذیرفته است. از این رو، داوری غرب‌زدگی را صرف تقلید از آداب و رسوم و روش‌های غربیان نمی‌داند (دهقانی، ۱۳۸۸، ۷۷)، بلکه غرب‌زدگی یک نحوه بودن در جهان است. غرب‌زدگی نگاه سوپژکتیو به جهان و موجودات است (داوری، ۱۳۸۷، ۲۸). غرب‌زدگی امری اختیاری نیست که امکان پرهیز از آن برای مردم غیر غربی فراهم باشد. بنابر طرح غرب‌زدگی، جهان امروز یک سره غرب‌زده است و داوری غرب‌زدگی را تقدیر تاریخ محتوم مردمان این دوران می‌داند و دو راه بیشتر فراروی آنان نمی‌بیند که البته هر دو به یک مقصد که همان تن دادن به توسعه است، منتهی می‌شود؛ یا قدرت علم و تکنولوژی را دریابند و به روند جهان تجدد بپیوندند و با آن مشارکت کنند یا این که مقهور این روند شوند و بدون مشارکت آن را بپذیرند. داوری غرب‌زدگی نوع اول را فعال و نوع دوم را منفعل می‌خواند (داوری، ۱۳۷۴، ۴۸ و ۵۰).

آن چه که منتقدان، گسست در تفکر دکتر داوری تلقی می‌کنند، ناظر به تقابلی است که میان هدف از طرح غرب‌زدگی از یک سو و غرب‌زدگی فعال از سوی دیگر به چشم می‌خورد. زیرا هدف از طرح غرب‌زدگی، بیرون آمدن از وضع غرب‌زدگی است، درحالی که طرح غرب‌زدگی فعال در گام نخست، طرحی برای هرچه توسعه‌یافته‌تر شدن است (طباطبایی، ۱۳۹۶، ۳۹). در طرح غرب‌زدگی داوری، بیرون آمدن از وضع غرب‌زدگی غایتی نامدرن است که با فرض وحدانیت عقل و جهان تجدد ناسازگار است، زیرا اگر عقلی غیر از عقل مدرن در کار باشد باید از آغاز در نظر آورده شود، در غیر این صورت چگونه می‌توان با عقل مدرن به غایتی نامدرن دست یافت. شرط امکان طرح غرب‌زدگی باور به تمایزی میان ما و غرب است که در این طرح نفی شده است. گویی ما در جهانی بوده‌ایم که از آن بریده‌ایم و در جهانی زیست می‌کنیم که به آن نرسیده‌ایم (طباطبایی، ۱۳۹۶، ۴۰). در این جا دچار همان فروبستگی می‌شویم که به نظر منتقدان، برساننده گسست در تفکر دکتر داوری است.

دستیابی به هدف بیرون آمدن از غرب‌زدگی از دیدگاه داوری، نیازمند شناخت تجدد و فعال شدن در روند آن است، که دست‌کم در ظاهر با هدف طرح غرب‌زدگی ناسازگار است. شناخت غرب، با مشارکت در قدرت علم و تکنولوژی آن، هنگامی ممکن می‌شود که سراسر زندگی را دربر گرفته باشد. حال در شرایط چیرگی و سلطه علم و تکنولوژی غربی، چگونه می‌توان با مشارکت در این روند از

سیطره آن خارج شد؟ (طباطبایی، ۱۳۹۶، ۴۸). در صورتی که داوری شناخت تجدد و کسب قدرتی که ما را مسخر کرده‌است، شرط رهاشدن از قید آن می‌داند (داوری اردکانی، ۱۳۹۳، ۳۷).

به نظر می‌رسد امکان بیرون آمدن از وضع غرب‌زدگی، در خود طرح غرب‌زدگی نفی می‌شود، زیرا در حالی که تنها جهان ممکن جهان واحد غربی است، با مشارکت در روند تجدد سرانجام از غرب‌زدگی منفعل به غرب‌زدگی فعال منتقل می‌شویم، حال چگونه مشارکت در روند تجدد می‌تواند ما را در بیرون آمدن از وضع غرب‌زدگی کمک کند؟ (طباطبایی، ۱۳۹۶، ۴۹-۵۰). با فهمی که داوری از تاریخ به معنای افق امکان و آینده بشر دارد، صدر تاریخ تجدد ما، ذیل تاریخ تجدد غرب است، یعنی ما از تاریخ خود گسسته‌ایم (داوری اردکانی، ۱۳۹۱، ۱۳۰-۱۳۳). اگر چنین باشد، دیگر هدف از طرح غرب‌زدگی برآوردنی نیست و نمی‌توان از تفکر آماده‌گر و نقد جهان مدرن برای برون شدن از وضع غرب‌زدگی بهره برد، زیرا به طور کلی چنین برون شدنی ممکن نیست (طباطبایی، ۱۳۹۶، ۵۰). طباطبایی پس از صورت‌بندی این گسست، وقوع آن را رد می‌کند و برای برون رفت از چالش فروبستگی، بر تغییر سطوح بحث انگشت می‌گذارد. او تأکید می‌کند که در تفکر داوری گسستی رخ نداده، بلکه گذری در سطح بحث روی داده است. در واقع، با پرداختن به چگونگی برون آمدن از غرب‌زدگی منفعل، بحث داوری از سطحی فلسفی که در آن نسبت عقلانیت‌ها و عالم‌ها و تاریخ‌ها بررسی می‌شود، به سطحی روشنفکرانه گذر می‌کند که در آن به مشکلات پیش روی مدرن شدن جهان توسعه‌نیافته اندیشیده می‌شود. در سطح روشنفکرانه، نه تنها دیگر چالشی در خود عقلانیت غربی وجود ندارد، بلکه تلاش می‌شود تا بر دشواری‌های بیرون آمدن از غرب‌زدگی منفعل یا توسعه‌نیافتگی غلبه شود (طباطبایی، ۱۳۹۶، ۳۹).

طباطبایی آغاز این گذر را چنین روایت می‌کند که آن چه در صورت‌بندی نخستین در تفکر دکتر داوری در سال ۱۳۵۹ به غرب زدگی فعال و منفعل تعریف شده بود، در سال‌های بعد و در سطح روشنفکرانه، به دوگانه توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی بسط یافت (طباطبایی، ۱۳۹۶، ۴۸). حتی اگر این روایت را بپذیریم و دوگانه توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی را دلالتی بر این گذار در اندیشه داوری بدانیم، به نظر می‌رسد که در این گذار تنها از پرسش‌های فلسفی در گذشته‌ایم و چالش فروبستگی هم چنان در سطح فلسفی بی‌پاسخ مانده است. افزون بر این، هم چنان که طباطبایی یادآور شده، سطح فلسفی سطحی است که در آن از مبادی پرسش می‌شود، اما در سطح روشنفکرانه، پس از پذیرش مبادی، پرسش از چگونگی حل مسائل مطرح می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۶، ۴۰). بنابراین، در حالی که در خصوص مبادی، هم چنان چالش فروبستگی توسعه و حتی گسست در تفکر داوری مطرح است، چگونه می‌توان از حل مسائل توسعه‌نیافتگی دم زد؟ به نظر می‌رسد که سطح روشنفکری مستقل از سطح فلسفی نیست و از آن تأثیر می‌پذیرد. از این گذشته، حتی اگر به چگونگی توسعه یافتن بیان‌دیشیم، این پرسش مهمی است که هویت و ایرانی بودن ما در کجای روند توسعه تعریف می‌شود؟ (طباطبایی، ۱۳۹۶، ۵۱).

حال، پرسش اصلی این است که چه می‌توان کرد؟ داوری راهی نشان نمی‌دهد. فقط تأکید می‌کند که باید تذکر و توجه داشته باشیم که این راه پایان یافته است (طباطبایی، ۱۳۹۳). این مقاله بر آن است که با تعریفی که از فروبستگی توسعه به عنوان یک مسئله باز در طرح غرب‌زدگی داوری ارائه شد، پاسخی یا راه برون‌رفتی برای آن در سطح فلسفی جستجو کند. البته در جستجوی پاسخ با علم

به این که سطح روشنفکری از سطح فلسفی تأثیر می‌پذیرد، سعی می‌شود که در چارچوب طرح غرب‌زدگی و توسعه‌نیافتگی داوری حرکت کنیم، و البته از خطوط راهنمایی که در اندیشه او درباره مسئله توسعه‌نیافتگی و شرایط بیرون آمدن از آن بیان شده است، بهره ببریم. بدین منظور، نخست جوانب و شرایط مسئله توسعه‌نیافتگی و توسعه‌نیافتگی در اندیشه داوری بررسی می‌شود و سپس با استفاده از نظریه‌های فلسفه و متافیزیک علم، سعی می‌شود راه برون‌رفتی از چالش فروبستگی توسعه ارائه گردد.

۱. معمای توسعه

داوری معتقد است که در دوران‌های تاریخی بازگشت و طفره وجود ندارد. از این رو کشورهای غیراروپایی با هر هر پیشینه تاریخی که باشند، از سرنوشت تجدد جدا نخواهند بود (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۱۷۳-۱۷۴). داوری به تجدد به مثابه یک مسئله می‌اندیشد و تأکید می‌کند که بی‌شک عمده مسائل جامعه و سیاست ما، مربوط به مسائل توسعه است (داوری، ۱۳۸۹، ۲۶۹). از نگاه او این که علم، تجدد و توسعه چرا آمد و چگونه آمد، معمولاً یک پرسش بیجا، غیرلازم و بیهوده به نظر می‌آید. بلکه باید پرسید تجدد با ما چه کرد و ما با تجدد چه کرده‌ایم؟ (داوری، ۱۳۹۹، ۲۶-۲۷). در تحلیل نسبت ما با تجدد و توسعه، معتقد است که در اصل پیشرفت هیچ بحثی نیست، اما پیشرفت حدودی دارد. پرسش این است که تا کجا می‌توان بر زمین و بر عالم و آدم مسلط شد؟ مهم این است که جهت و قانون تصرف بشر چیست و حدودش کجاست؟ آیا مطلق تصرف و مطلق توسعه اصل و مبناست؟ (داوری، ۱۳۸۶، ۱۲۷).

داوری با تأکید بر رویکرد فلسفی به تجدد، در تحلیل نسبت ما با توسعه، معتقد است که تقابل توسعه‌نیافته با توسعه‌یافته، تقابل عدم و ملکه است (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۱۳۰). توسعه‌نیافتگی زمان «قبل» از تجدد نیست، بلکه وضع نه جدید بودن و نه قدیم بودن است. توسعه‌نیافتگی وضعی است که در آن مردمان دل‌بسته تجدد و در عین حال بیگانه با آن‌اند و شاید هم به شدت با آن مخالف باشند (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۱۳۶). زمان توسعه‌نیافتگی حتی زمانی نیست که «میان» زمان قبل از تجدد و زمان تجدد باشد و حتی نباید آن را دوران «انتقال» دانست؛ زیرا زمان توسعه‌نیافتگی نه زمان تجدد است و نه زمان قبل از تجدد و شاید جز شبحی از زمان نباشد. صورتی از «اکنون» که اکنون معلق است. یعنی اکنونی که از گذشته بریده و به آینده نپیوسته است (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۹۱؛ ۱۳۹۴، ۶۳). این اکنون بی‌تاریخ یا بیرون‌افتاده از تاریخ همان شبه‌زمان توسعه‌نیافتگی است. توسعه‌نیافتگی منازل «آغازین» راه تجدد هم نیست، اصولاً زمان جهان پیش از تجدد با زمان تجدد متفاوت است (داوری، ۱۳۹۴، ۲۵).

از دیدگاه داوری مفهوم و معنی و راه تجدد همه اروپایی است (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۱۳۵). چه آن که تجربه تاریخی تجدد به طور طبیعی و ارگانیک در اروپا رخ داده است. داوری میان تجربه طبیعی و ارگانیک تجدد و پیاده‌سازی آن بر پایه طرح و برنامه‌ریزی تمایز قائل می‌شود، و اولی را تجدد و دومی را توسعه می‌خواند (حسینی، ۱۳۹۸، ۲۸۱). از این رو به تعبیر او تاریخ تجدد، سیر طبیعی تاریخ غربی بوده است، اما تاریخ توسعه، تاریخ اخذ و اقتباس تجدد و تشبه به غرب است (داوری اردکانی، ۱۳۸۴، ۱۶؛ ۱۳۹۱، ۹۰).

از نگاه داوری، جهان کنونی که با ویژگی تجدد یا توسعه‌نیافتگی بازشناخته می‌شود، با جهان گذشته دست‌کم دو تفاوت عمده دارد؛ نخست این که بشر با علم تکنولوژیک جهان خود را می‌سازد و دیگر این که غایت علم و تکنولوژی، بشر است (داوری، ۱۳۹۴، ۵۱). با توجه به غایت‌بودن بشر هنگام سخن از توسعه‌نیافتگی و توسعه‌نیافتگی، مراد بیشتر توسعه اقتصادی و اجتماعی است (داوری، ۱۳۹۹،

ج ۱، ۱۵۴). داوری در تأکید بر نقش علم و تکنولوژی و خرد سامان‌بخش و هماهنگ‌ساز در توسعه، یادآور می‌شود که ریچارد رورتی به درستی علم را نوعی همبستگی می‌داند. علم جامعه خود بنیاد، علم نظارت‌کننده و سامان‌بخش است (داوری، ۱۳۹۹، ج ۳، ۱۷۴). این همبستگی صرفاً میان فلسفه و مسائل علم، و هم‌چنین میان دانشمندان نیست، بلکه جامعه و نظام زندگی نیز با علم هم‌بسته‌اند. از این رو، علوم اجتماعی و انسانی جایگاه متمایزی دارند که علم و آگاهی به روابط خاص جامعه خودبنیاد را ممکن می‌سازند (داوری، ۱۳۹۹، ج ۲، ۲۴).

در جهان توسعه‌یافته، پیوند و پیوستگی همه علوم کم و بیش محفوظ است، و علم ریشه‌ای دارد که به واسطه آن تغذیه می‌کند و رشد می‌یابد. از این رو، علم جامعه خود بنیاد، علم نظارت‌کننده و سامان‌بخش است (داوری، ۱۳۹۹، ج ۳، ۱۷۴)؛ اما علمی که در جهان توسعه‌نیافته به حکم ضرورت اخذ می‌شود، معمولاً پاره پاره و بی‌ارتباط است و وجه وحدت آن معلوم نیست (داوری، ۱۳۷۹، ۱۳۷). جهان توسعه‌نیافته در اخذ و اقتباس علم و تکنولوژی از آغاز، همیشه ناچار بوده است که آن‌ها را از زمان حال جهان توسعه‌یافته اخذ کند و پیداست که این شئون را جداجدا و ناپیوسته اخذ می‌کند، بی آن که زمینه‌ای برای هیچ یک از آن‌ها مهیا شده باشد (داوری، ۱۳۹۹، ۳۰). داوری تصریح می‌کند که در سیر علم و تجدد کشورمان بیشتر ناپیوستگی دیده‌است (داوری، ۱۳۹۹، ۵۴).

داوری در برابر این پرسش که در مقابل تجدد چه باید کرد، معتقد است اولین گام، خروج از سکون و توقف، به منظور گشودن راه است. این راه هرچه باشد و به هر جا برسد، نه می‌تواند از تجدد اعراض کند و نه توان دور زدن آن را دارد، بلکه حتی اگر راهی و راهی را تجدد باشد، ناگزیر باید از درون آن بگذرد (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۱۷۳). جهان توسعه‌نیافته بدون توجه به گریزناپذیری توسعه و بی‌اعتنا به تاریخ، در اوهام خود سرگردان است و نمی‌داند در جهان کنونی هنوز راهی جز راه توسعه ندارد (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۱۷۸).

جهان توسعه‌یافته رشد و بسط ارگانیک داشته است، نه این که با برنامه، سازمان یافته باشد؛ اما جهان توسعه‌نیافته چون پیش‌ران درونی ندارد، ناگزیر باید با برنامه هماهنگ و متوازن به سمت توسعه برود (داوری، ۱۳۹۴، ۲۵). ولی طراحی برنامه کاری بسیار دشوار است. یعنی تا وقتی که برنامه‌ریزان ندانند کجا ایستاده‌اند و چه امکانات و توشه‌های دارند و مقصدشان کجاست، از عهده برنامه‌ریزی درست بر نمی‌آیند (داوری، ۱۳۷۹، ۱۳۸). داوری در شرایط سرگشتگی توسعه‌نیافتگی و بحبوحه انحطاط و فساد تجددمآبی، بهترین کاری که پیشنهاد می‌کند انتظار فعال و روکردن به تفکر آماده‌گر است. در انتظار فعال، توسعه نه فقط یک نیاز اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی است، بلکه چگونگی سیر تاریخی آن نیز اهمیت دارد (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۱۷۹).

داوری یادآور می‌شود در تفکر آماده‌گر با درک ماهیت و چیستی فلسفه، به چیستی غرب‌زدگی پی‌می‌بریم که آغاز گذر از وضع غرب‌زدگی است (داوری، ۱۳۷۴، ۵۱). برای بیرون آمدن از وضع غرب‌زدگی دو شرط لازم است. شناخت فلسفی ذات غرب و کلیت آن که شرط صوری بیرون آمدن از غرب‌زدگی است، و شرط مادی آن، گذر از غرب‌زدگی منفعل به فعال یا رسیدن به توان بهره برداری از قدرت علم است. درواقع، به نظر داوری برای تغییر وضع کنونی، نه تنها نیاز است از راه شناخت کلیت جهان غربی با امکان‌های عمل در جهان مدرن آشنا شویم (شرط صوری)، بلکه نیاز است که با کمک برنامه‌ریزی توسعه و مرتب‌کردن جهان خود بر اساس علم، از قدرتی که علم فراهم می‌آورد درعمل بهره‌مند شویم (شرط مادی) (طباطبایی، ۱۳۹۶، ۴۶).

۲. شرایط مشارکت در علم

با نیم‌نگاهی به زمانه توسعه‌نیافتگی جامعه، به هر حال علوم انسانی و اجتماعی متهم است که در شئون سیاست و اقتصاد و قانون و روابط و مناسبات اجتماعی، وظیفه‌اش را انجام نداده است (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۲۱۸). چه آن که دانشمندان علوم انسانی و اجتماعی هستند که باید بگویند چرا و چگونه به علم جدید رو کرده‌اند و از آن چه چیزهایی به دست آورده‌اند. آنان به عنوان دانشمند باید مسائل و دردهای جامعه خویش و راه‌های حل و درمان آن‌ها را بشناسند و از امکان‌ها پرسش کنند (داوری، ۱۳۹۹، ج ۲، ۱۲۵). تأملات داورى درباره علوم انسانی و اجتماعی این است که بدانیم چه نیازی به علوم انسانی جدید داریم و با آن به کجا می‌خواهیم برویم. این دانستن مسبوق به این است که ما در علوم اجتماعی چه داریم و چه کرده‌ایم، و همچنین علوم اجتماعی با جهان چه کرده است و اکنون جهان با آن چه نسبتی دارد، و مهم‌تر از همه این که جامعه کنونی ما در قیاس با جامعه متجدد و نظام گذشته در چه وضعی و بر چه بنیادی قرار دارد؟ (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۲۷۸).

البته این که بدانیم به علوم انسانی چه نیازی داریم، به معنای استفاده ابزاری از علم نیست. علوم انسانی و اجتماعی جامعه توسعه‌یافته را سامان داده‌اند، اما این به معنای امکان سامان دادن به هر جامعه‌ای با هر پیشینه و پشتوانه تاریخی نیست. به علم نباید مثل وسیله و ابزار نگاه کرد و نباید در اندیشه علم محض و انتزاعی و بی‌تاریخ بود (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۲۱۱)، زیرا علم به دنبال یافتن چگونگی‌ها است که مشروط و مقید به امور تاریخی است. این که عدل خوب است و علم باید ما را به خوبی راه بنماید مورد اختلاف نیست. مهم این است که بگوییم چگونه می‌توان به این عدل و خیر و خوبی دست یافت (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۲۵۰-۲۵۱).

داوری با نفی امکان تقلید و یا گزینش، در برابر این باور که علوم انسانی و اجتماعی را باید بر مبنای درست استوار کرد، دو امکان را مطرح می‌کند؛ یکی این که بر اساس مبادی موجود و مقبول، علم یا علم‌های جدید تأسیس شود و دیگر این که ریشه ناباب و نامطلوب علم‌های موجود را قطع کنند و مبادی و مبانی درست را به آن‌ها پیوند بزنند (داوری، ۱۳۸۶، ۱۶۲). او تأکید می‌کند علاوه بر این که باید به این دو مسئله بیندیشیم، باید از خود پرسیم که شرایط فکری و روحی تأسیس یا دگرگون کردن علم تا چه اندازه فراهم شده است؟ به اعتقاد داورى، هر علمی مقدمات و شرایطی مستقل از خودآگاهی دانشمندان دارد. یعنی دانشمند تصمیم نمی‌گیرد که علمی با اوصاف معین شده از پیش تأسیس کند یا علم موجود را از راهی که می‌رود بازگرداند و به راهی دیگر ببرد (داوری، ۱۳۹۹، ج ۲، ۴۸-۴۹).

به هر روی، نظر داورى بر این است که تأسیس یا دگرگون کردن علم مسئله‌ای است که به مبانی و مبادی علم جدید مربوط می‌شود. از این رو باورمندان به این کار باید به این پرسش بیندیشند که اصولاً مبانی و مبادی علم جدید از کجا آمده‌اند؟ (داوری، ۱۳۹۹، ج ۲، ۵۰). پاسخ داورى این است که مبادی و مبانی علم را دانشمندان وضع نمی‌کنند، و اگر گفته می‌شود که این مبادی و مبانی در تفکر ظاهر می‌شود، بدانیم که تفکر به شخص تعلق ندارد؛ یعنی تفکر بی‌مقدمه به نحو اتفاقی از ذهن و عقل اشخاص نمی‌جوشد و به آن‌ها قائم نیست (داوری، ۱۳۹۹، ج ۲، ۴۸). تفکر نه فقط امر شخصی و روان‌شناختی نیست، بلکه محدود و مقید به شرایط تاریخی است. تفکر

در فضا و هوای تاریخی بالنده می‌شود، از این رو تفکر آموختنی نیست، بلکه آمدنی و رسیدنی است، و چون فرارسید درآینده وجود اشخاص ظاهر می‌شود (داوری، ۱۳۹۹، ج ۲، ۴۸).

داوری با تأکید بر پیوستگی علم و مبانی آن یادآور می‌شود که علوم انسانی و اجتماعی موجود را نمی‌توان از اصول و مبادی‌شان جدا کرد و بر مبنای دیگری، قرار داد (داوری، ۱۳۸۹، ۲۷۳). چه آن که بنابر تعبیر تاریخی کوهن از ساختار علم، هر پارادایم علمی متأثر از اصول و مبنای مابعدالطبیعی حاکم در عصر خویش است و مبنای علم از زیست جهان تأثیر می‌پذیرد. هر علمی در ذیل یک صورت مثالی (پارادایم) و در دایره‌ای از امکانات آموخته می‌شود و رشد می‌کند. به نظر کوهن، فیلسوف علم امریکایی مشاهدات، آزمایش‌ها و ابزارهایی که دانشمندان برای آزمایش‌های خود اختراع می‌کنند، متناسب با مجموعه‌ای از باورها و تعهدات متافیزیکی، نظری و مفهومی است که حاصل نگرش ویژه جامعه علمی آن‌ها به جهان است (داوری، ۱۳۹۹، ۱۴۲). در این صورت، اگر علوم از مبادی و مبانی و عالم خود جدا شوند، حتی اگر علم بمانند، به علم دیگری با اوصاف و صفات و آثار دیگر تبدیل می‌شوند. در حقیقت، آن‌ها دیگر علم واقع نیستند، بلکه طرح‌های تغییر و دگرگونی‌اند (داوری، ۱۳۹۹، ج ۲، ۵۱). این سخن داوری که علم جداافتاده از مبانی و مبادی خود، طرحی برای تغییر و دگرگونی است، واگویه نظر علی پایا (۱۳۹۴، ۱۱۴) است که علوم انسانی و اجتماعی را علاوه بر وجه معرفتی، دارای وجه تکنولوژیک می‌داند.

با وجود این، از نظر داوری ناموجه نیست که برخی حتی درصدد تأسیس علم موافق با مبانی اعتقادی خود باشند، به خصوص که در زمان ما علوم انسانی و اجتماعی در حال تحول است؛ اما او تأکید می‌کند که تحول در درون علم صورت می‌گیرد، نه این که کسانی تصمیم گرفته باشند که آن را از بیرون متحول سازند (داوری، ۱۳۸۹، ۸-۹). اگر شرایط تاریخی تفکر در جایی فراهم شود در حقیقت در آن جا عالم علم تحقق یافته است. دانشمندان تا وقتی به عالم علم نیبوندند و به مثال و پارادایم پژوهش نظر تعلق نیندازند، پژوهشگر حقیقی نمی‌شوند (داوری، ۱۳۷۹، ۱۳۸). از نظر داوری، کلی‌ترین شرایط ورود در راه علم یا بنای عالم علم، نخست، حصول بینش خاص نسبت به خود و جهان و اعتقاد به لزوم پرداختن به پژوهش در موجودات برای تصرف در آن‌ها و چگونگی این تصرف است (داوری، ۱۳۷۹، ۵۷). دوم، برخورداری از اختیار و آزادی است. چه آن که شرط سهیم شدن در عالم علم، اخذ آزادانه علم است و گرنه چیزی که به حکم اضطرار و ضرورت فراگرفته شود، دیر نمی‌پاید (داوری، ۱۳۷۹، ۱۱۸-۱۱۹).

به عبارت دیگر، علوم جدید و از جمله علوم انسانی و اجتماعی به عالم ویژه‌ای تعلق دارند و با شئون عالم خود متناسب‌اند. علم هر دوره تاریخی به قول توماس کوهن در ذیل صورت‌های مثالی یا «پارادایم‌ها» قرار دارد و این پارادایم‌ها مقدم بر پژوهش‌اند و پژوهشگر نمی‌تواند آن‌ها را به میل خود دگرگون کند (داوری، ۱۳۹۹، ج ۲، ۴۷-۴۸). داوری درباره امکان دستکاری در پارادایم‌ها، گرچه معتقد است که علم به طور کلی و از جمله علوم اجتماعی، تابع صورت‌های مثالی با پارادایم‌های مستقل از خودآگاهی دانشمندانند، اما منطقی محال نیست که با آگاهی بتوان این پارادایم‌ها را تغییر داد یا بناکرد. به تعبیر دیگر، با توجه به استقلال پارادایم‌ها و شرایط تاریخی زیست جهان علم از اراده و عزم دانشمندان، تغییر خودآگاهانه پارادایم‌ها و مبانی علم امکان ندارد. از این رو یادآوری می‌کند که منطقی محال

نبودن تغییر مبانی علم، افاده معنی ما می‌توانیم نمی‌کند. منطقی محال نیست یعنی ممتنع نیست و ربطی به حوزه امکان‌ها و توانایی‌های ما ندارد و طرح علمی و عملی بر بنیاد آن نمی‌توان بناکرد (داوری، ۱۳۹۹، ج ۲، ۴۸).

داوری هم‌چنین بر جایگاه فلسفه در شناخت امکان‌ها و توانایی‌های خود و جهان متجدد تأکید می‌کند. دانشمندان علوم اجتماعی اگر به فلسفه روکرده‌اند از آن جهت بوده است که در کار علم به فلسفه نیاز داشتند، و پرسش‌های علمی‌شان آن‌ها را به فلسفه کشانده است (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۲۳۸). فلسفه بیشتر موضوع و گاهی نیز مسائل اساسی علم را روشن می‌سازد و در این روشنی است که دانشمندان بهتر می‌دانند کجا هستند و در کدام راه باید بروند (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۲۳۸). گذشته از جامعه‌های انسانی، حتی فیزیک و جهان اتم‌ها نیز بر اصول فلسفی استوار شده است. گالیله فیزیک جدید را بر این اصل فلسفی مبتنی کرد که خداوند جهانی را طراحی کرده است که تابع قوانین ریاضی است و انسان از طریق آشنایی با آن قوانین می‌تواند به دانش راه یابد (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۲۴۲).

در پدیدآمدن و قوام یافتن علوم انسانی و اجتماعی و در تحولات این علوم، فلسفه همواره حاضر بوده است (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۲۴۳). داوری در تأکید بر نقش فلسفه در شکل‌گیری و قوام علوم انسانی و اجتماعی، به فلسفه غرب بسنده نمی‌کند. بلکه با توجه به این که شناخت سنت‌های تاریخی و فرهنگی خود را برای گذار از توسعه‌نیافتگی ضروری می‌داند، یادآور می‌شود که فلسفه اسلامی به گذشته‌ای که پایان یافته باشد، تعلق ندارد، بلکه هم اکنون نیز با ماست و در یافتن راه آینده می‌تواند راهنما باشد (داوری، ۱۳۹۴، ۸۲). داوری روایت می‌کند که برخی کانت و هگل را با ابن سینا و ملاصدرا مقایسه می‌کنند و با برتر دانستن این دو بر آن دو، نتیجه می‌گیرند که با داشتن فلسفه‌های برتر، چرا «مبنای مابعدالطبیعی» علوم انسانی را تغییر ندهیم (داوری، ۱۳۸۹، ۲۷۳). ظاهراً گمان بر این است که دانشمندان علوم انسانی با قصد و غرض خاص به مبادی و مبانی فلسفی نظر کرده و علمی را برای کاربردهای خاص بر آن‌ها بنا نهاده‌اند، که با واری و تجدیدنظر می‌توانند آن مبانی را تغییر دهند. در حالی که دانشمندان علوم انسانی، همگی دانسته و آگاهانه کار خود را از فلسفه آغاز نکرده‌اند. در حقیقت گویی که نسبت وجودی و نه ایستمولوژیک میان علوم انسانی و فلسفه جدید غربی وجود دارد. این نسبت طی دو بیست سال اخیر دست‌خوش تغییرهای بسیار شده، اما هرگز این تناسب به کلی برهم نخورده است. اکنون اگر باید این تناسب برهم بخورد، باید بیندیشیم که این امر چگونه ممکن است و اگر ممکن باشد، چگونه صورت می‌گیرد و راهش از کجا آغاز می‌شود، و با این اقدام تکلیف علوم انسانی موجود چه می‌شود (داوری، ۱۳۸۹، ۲۷۴). ممکن است در پاسخ بگویند که «پیش‌فرض‌ها» را از فلسفه خودمان می‌گیریم و «روش علمی» را به کار می‌بندیم. در این صورت، پیش‌فرض‌ها باید با روش علمی متناسب باشند (داوری، ۱۳۸۹، ۲۷۴-۲۷۵).

همان گونه که یاد شد، برخی علوم انسانی و اجتماعی را به همان صورت که از غرب وارد شده است، می‌پذیرند. بعضی دیگر این علوم را رد می‌کنند و خواهان تحول در علم هستند و داعیه علم بومی یا دینی دارند. پرسش اساسی این است که آیا راهی میان رد و قبول علوم انسانی و اجتماعی وجود دارد؟ پاسخ داوری مثبت است. داوری تأکید می‌کند کسانی که مبادی و مبانی علوم انسانی را نمی‌پذیرند، نباید به بیان مبهم و کلی در مخالفت خود اکتفا کنند. کسی که در این باب حکم می‌کند، باید توضیح دهد که چه مناسبتی میان اقتصاد و روان‌شناسی و جامعه‌شناسی با نظام تجدید وجود دارد. این توضیح با تأمل و تحقیق در مسئله توسعه میسر می‌شود. داوری یادآوری می‌کند که این تأمل و تحقیق، از سنخ پژوهش‌های علمی رسمی نیست، بلکه یک تأمل فلسفی در حوزه «فلسفه علم» است.

در این راه از تحقیقات و آثاری که در فلسفه علوم اجتماعی درباره «مبانی مابعدالطبیعی» این علوم صورت گرفته است، می‌توان و باید مدد گرفت. اگر بتوان حکم اجمالی دائر بر غربی بودن علوم انسانی را تفصیل داد، شاید راهی به علوم انسانی دیگر یا نظرهای تازه در این علوم هم باز شود (داوری، ۱۳۸۹، ۲۷۱).

۳. راه برون‌رفت از فروبستگی

داوری در نشان دادن راهی میان رد و قبول علوم انسانی و اجتماعی، به حوزه فلسفه علم، فلسفه علوم اجتماعی و «مبانی مابعدالطبیعی» رهنمون می‌شود. این راهی است که از وادی فلسفه علم می‌گذرد و باید آن را در فلسفه علوم اجتماعی جستجو کرد. به ویژه این که داوری به متافیزیک علم که کانت آن را به ساحت فلسفه معرفی کرد، باور دارد و آن را به تحول خواهان علم یادآور می‌شود (داوری، ۱۳۸۹، ۲۷۳). هم چنان که داوری بارها در نوشته‌ها و گفتارهایش به پارادایم‌های علم و زیست جهان آن و به تعبیر خودش، عالم علم اشاره می‌کند. بدین ترتیب معقول است که با راهنمایی داوری، راه میانه را در متافیزیک و فلسفه علم جستجو کنیم. کاویدن متافیزیک علم برای یافتن راهی به منظور بیرون آمدن از فروبستگی توسعه، مسئله اصلی این پژوهش است.

داوری در صورت‌بندی مسئله غرب‌زدگی، به باور برخی منتقدان دچار نوعی «گسست در نظر» می‌شود که طباطبایی این تعبیر را رد می‌کند و قائل به تغییر سطح بحث از فلسفه به روشنفکری است. حتی اگر بپذیریم که داوری تنها سطح بحث را تغییر داده است، این تغییر را نمی‌توان چنان پاسخ‌دهنده فلسفی به نقد گسست نظری در اندیشه او تلقی کرد، و آن مسئله هم چنان در سطح فلسفی باز و بی‌پاسخ مانده است. به زعم طباطبایی، مسئله مهم نه چگونگی برون شد از وضع غرب زدگی، بلکه صورت بندی دقیق خود طرح غرب زدگی هم چون ایده و طرحی فلسفی است و این کار جز با برگرداندن سطح بحث به سطحی فلسفی و دقیق ممکن نمی‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۶، ۴۰-۴۱).

با توجه به درهم‌تنیدگی بحث غرب‌زدگی و توسعه، نقد گسست در نظریه غرب‌زدگی در مبحث توسعه‌نیافتگی بازتاب پیدا می‌کند. از این رو، در بررسی مسئله توسعه‌نیافتگی در پرتو طرح غرب‌زدگی داوری، به چالش «فروبستگی توسعه» در اندیشه داوری اشاره کردم که برای رهایی از توسعه‌نیافتگی، گذار از فرایند توسعه را ناگزیر می‌داند. با وجود این، به نظر می‌رسد که داوری ضمن وفاداری ماندن به شرایطی که برای گذار از توسعه‌نیافتگی برمی‌شمارد، امید به بازشدن فروبستگی توسعه را با نشان دادن راهی میان رد و قبول علوم انسانی و اجتماعی، برمی‌افروزد.

با توجه به تأکید داوری بر جایگاه علوم انسانی و اجتماعی در برنامه‌ریزی برای توسعه و گذر از توسعه‌نیافتگی، راه میانه رد و قبول این علوم، دلالت‌هایی برای بیرون آمدن کشورهای توسعه‌نیافته از فروبستگی توسعه در پی دارد. در واقع، هم چنان که داوری یادآور می‌شود، برای رهایی از غرب‌زدگی و توسعه‌نیافتگی چاره‌ای جز یافتن و پیمودن مسیری از میانه توسعه نیست. از این رو، پاسخ یا راه حل مسئله فروبستگی توسعه را که در طرح غرب‌زدگی داوری مطرح است، باید در خود تجدید و توسعه جستجو کرد. چه آن که توسعه تقدیر تاریخ جهان معاصر است و از آن نمی‌توان پرهیخت یا گریخت. به عبارت دیگر، ویژگی‌های فروبستگی توسعه، خود شرایط راه برون رفت از آن را تعیین می‌کند. ویژگی‌های توسعه‌یافتگی هم‌چون، گریزناپذیری توسعه، وحدت‌بخشی علم، گزینش ناپذیری علم و

تکنولوژی، مبادی و مبانی فلسفی علم و به تعبیری متافیزیک علم؛ شرایط لازم برای امکان برون‌رفت از فروبستگی توسعه را تعریف می‌کند. توسعه‌گزیروناپذیر است و باید از آن گذر کرد، و در این گذار باید به علم وحدت‌بخش و هماهنگ‌ساز تکیه کرد. در اتکای به علم، اختیار گزینش از میان دستاورهای علم و تکنولوژی وجود ندارد و باید کلیت آن را پذیرفت؛ علمی که از پشتیبانی متافیزیک برخوردار است و در عالم علم و چارچوب پارادایم‌ها پیش می‌رود. ویژگی‌های بنیادینی که داوری برای علم به عنوان عنصر سامان‌بخش و هماهنگ‌ساز در توسعه قائل است؛ یعنی برخورداری از متافیزیک و عالم علم یا پارادایم، همان مسیری است که در درون تجدد و علم جدید برای تحول و گذار از توسعه نهفته است. این همان مسیری است که از رهگذر آن، برخی اندیشمندان از توسعه فراتر رفته‌اند و حتی به پست‌مدرنیسم رسیده‌اند. راهی است که برای پیمودن آن باید تن به توسعه سپرد، لیکن می‌توان از مسیر آن در صورت رعایت شرایط، از توسعه فراتر رفت.

تحولات و دگرگونی‌هایی که در متافیزیک و عالم علم یا پارادایم‌های علمی صورت می‌پذیرد، تغییرات بیرون از نهاد علم نیست. و چنان چه این تحولات بتواند مسیری متفاوت برای رهایی از توسعه‌نیافتگی ترسیم کند، به معنای طفره رفتن یا دور زدن توسعه نیست. بلکه راه متفاوتی است که توسط شرایط و امکانات تحول علمی، با توجه به متافیزیک و عالم علم، برای گذر کردن از توسعه به نحوی متفاوت، در آن نهفته است. به تعبیر داوری، علم تحول‌یافته یا بومی در صورتی که حقیقتاً علم باشد، باید در حوالی مرزهای کنونی دانش سیر کند. بومی شدن علم در حقیقت صورتی از گسترش مرزهای علم است نه بیرون رفتن از دایره آن (داوری، ۱۳۹۹، ج ۱، ۲۰۹). بدین ترتیب با وجود پذیرش همه شرایط تعریف شده در طرح غرب‌زدگی داوری، می‌توان از دل این صورت‌بندی، راهکاری برای بیرون آمدن از فروبستگی توسعه یافت. البته داوری سرخ این راهکار را با طرح راه میانه به کمک مباحث متافیزیک علم و پارادایم‌های علمی، در مناقشه درباره علم بومی یا دینی به دست داده است.

داوری در گفتار و نوشتارهای خود همواره به دشواری و ناهمواری این راه میانه هشدار می‌دهد و ضمن گوشزد کردن شرایط و امکانات تحول علوم، شکیبایی و تأمل و تحقیق را شرط موفقیت تحول علوم انسانی و اجتماعی می‌داند. نظر به آن چه یاد شد، داوری در فرایند گذار از توسعه‌نیافتگی به شرایط گذار توجه می‌دهد. این شرایط گذار را می‌توان به طور خلاصه چنین بازگفت:

(۱) جایگزین شدن علم به جای سنت به عنوان رکن سامان‌بخش و هماهنگ‌کننده در جامعه؛

(۲) توجه به کلیت فلسفه و علم و تکنولوژی غرب و ناممکن بودن گزینش یا تقلید از آن؛

(۳) ناگزیری از غرب‌زدگی فعال و تعامل سازنده و غیرمنفعل با توسعه؛

(۴) درونی بودن تحول علم و فرمانبردار نبودن آن؛

(۵) ضرورت مشارکت آزادانه در زیست جهان و عالم علم.

با توجه به این شرایط، گام‌های مورد نظر داوری در فرایند گذار به سوی توسعه را می‌توان چنین بازشمرد:

(۱) شناخت مسائل جامعه و زیست بوم خود؛

(۲) شناخت ژرف و فلسفی فرهنگ و تمدن غرب؛

(۳) شناخت شرایط تاریخی، زیست جهان و پارادایم‌های علم؛

۴) شناخت مبانی فلسفی و مبادی متافیزیکی علم؛

۵) شناخت امکان‌ها و ظرفیت‌های فکری و فلسفی جامعه خود؛

۶) بازتابانیدن پیش‌فرض‌های فلسفی و متافیزیکی خود در عالم علم به نحوی که برای تعامل با روش‌های علمی تناسب داشته باشد.

۴. متافیزیک علم

هم‌چنان که یاد شد، داوری بدرستی جستجوگران راه میانه برای برون‌رفت از فروبستگی توسعه را به ژرفای مبانی مابعدالطبیعی یا «متافیزیک علم» راهنمایی می‌کند. چه آن که متافیزیک علم، سطح بینادین علم است که مورد توجه منتقدان و تحول‌خواهان علم به ویژه مشتاقان علوم نامتعارف^۱ در جهان نیز قرار گرفته است (امیری طهرانی، ۱۴۰۱). نیکلاس ماکسول از منتقدان علم متعارف می‌گوید که پژوهش‌ها آن‌چنان که امروزه وجود دارد، به پیشه‌گری دانش اختصاص یافته‌اند و اولویت فکری را به پرسش‌های دانش می‌دهد، نه مسائل زندگی. علم جدید و پژوهش‌های فناورانه به منافع زیادی انجامیده‌اند و جهانی نوین را امکان‌پذیر کرده‌اند، اما تاحدودی هم به مسائل جاری جهانی دامن زده‌اند که آینده بشریت و جهان ما را تهدید می‌کنند؛ رشد نامتناسب جمعیت، نابودی زیستگاه‌های طبیعی، از دست رفتن حیات‌وحش و انقراض سریع گونه‌های حیوانات، نابرابری عمیق در ثروت و قدرت در سراسر جهان، آلودگی زمین، دریا و هوا و فاجعه‌های پیش روی تغییرات جوی. او نیز بر نقش متافیزیک علم برای ایجاد تحول در علم جدید تأکید می‌کند که از سال ۲۰۰۷ به عنوان حوزه جدید و روبه‌رشدی از پژوهش در فلسفه علم پدید آمده است (مکسول، ۲۰۱۸، شش).

کانت نخستین کسی است که به رابطه متافیزیک و علم می‌پردازد. او پس از این که امکان نقد متافیزیک قدیم را در کتاب نقد عقل محض، منتفی می‌کند، آن را به خدمت علم جدید می‌گمارد. کتاب بنیادهای متافیزیکی علم طبیعی که در سال ۱۷۸۶ پدید آمد، نخستین اثر در این زمینه است. به اعتقاد فریدمن، این رساله کوچک یکی از مهم‌ترین آثار در مجموعه بزرگ کارهای کانت است که شناخت کامل فلسفه نظری او بدون فهم این رساله ناممکن است (فریدمن، ۲۰۱۳، ۱). پس از کانت، متافیزیک و علم روابط طولانی اما دشواری داشته‌اند. گرچه اثبات‌گرایان منطقی در قرن بیستم استدلال کردند که متافیزیک امری نامرتبط است و فلسفه باید به کمک علم هدایت شود، لیکن دیگر مکاتب فلسفه علم هم‌چون رئالیسم نقاد کارل پوپر، پارادایم‌های علمی توماس کوهن، برنامه‌های پژوهش علمی ایمره لاکاتوش و رئالیسم انتقادی روی بسکار به مباحث متافیزیک علم روی آوردند (شرنک، ۲۰۱۷، ۱).

متافیزیک علم برخلاف متافیزیک مطلق، مطالعه فلسفی مفاهیمی کلیدی است که به نحو برجسته‌ای در علم دخیل هستند. نمونه‌هایی از متافیزیک علم شامل قوانین طبیعت، علیت، تمایلات یا سرشت‌ها^۲، انواع طبیعی، امکان و ضرورت، توضیح، فروکاهش^۳،

^۱ heterodox sciences

^۲ dispositions

^۳ reduction

ظهور^۱، بنیادیابی^۲ و فضا و زمان است. متافیزیک علم با مفاهیمی انتزاعی و کلی ارتباط دارد که همه علوم را دربرمی گیرد. به اختصار می توان گفت، متافیزیک علم آن بخش از متافیزیک به شمار می آید که درباره وجود، ماهیت و روابط متقابل انواع کلی پدیدارها که در علم برجسته ترند، تحقیق می کند (گونر، ۲۰۲۱).

علم و متافیزیک علم رهیافت های متفاوت، اما کامل کننده ای به واقعیت دارند. کار دانشمندان از نظر تجربی بر یافتن مصادیق تمرکز دارد؛ توصیف هم کنشی های خاص علی، فهرست کردن چیزهایی که به نحو معینی آرایش یافته اند، مشخص کردن قوانین خاصی از طبیعت و مانند این ها. حال آن که تمرکز متافیزیک دانان علم بر فهم و تبیین مفاهیم کلی متناظر آن ها مانند مفهوم علیت است. پرسش های ناظر به وجود و چیستی علیت و گونه های طبیعی، و مانند آن ها ارزشمند بلکه ضروری هستند. نمونه آن، مناقشه میان مدافعان ابتدای^۳ هیومی و ناهیومی درباره مسئله وجود یا نبود ضرورتها در طبیعت است. این پرسشی نیست که بتوان به روش های علمی صرف به آن پاسخ داد، اما پرسشی است که از دید متافیزیک دانان علم معنادار و ژرف و تأثیرگذار بر نحوه علم ورزی دانشمندان است (گونر، ۲۰۲۱).

به عقیده پوپر تمام علم، کیهان شناسی است. مسئله فهم جهان، شامل درکی از خودمان و دانش مان به مثابه بخشی از جهان است. نقطه عزیمت پوپر این است که تقریباً در هر مرحله ای از پیشرفت علم، ما تحت نفوذ ایده های آزمون ناپذیر متافیزیکی هستیم. این ایده ها نه تنها مسائلی که باید توضیح دهیم، تعیین می کنند، بلکه نوع پاسخی که باید به مثابه پاسخ های درخور، رضایت بخش، قابل قبول یا چنان پیشرفتی در پاسخ های پیشین ملاحظه کرد، مشخص می کنند. در واقع آن ها برنامه های پژوهشی متافیزیکی هستند که در بیشتر موارد ناخود آگاه در ذهن دانشمندان باقی می ماند و داوری ها و گرایش های آنان را شکل می دهند؛ از این رو بر ارزیابی ها و جهت گیری انتخاب های آنان تأثیر می گذارند. پوپر این ها را متافیزیکی می خواند؛ زیرا آن ها از دیدگاه کلی درباره ساختار جهان و هم زمان جایگاه مسئله در کیهان شناسی فیزیکی، حاصل می شوند. همچنین آن ها را برنامه پژوهشی^۴ می نامد؛ زیرا همراه با تشخیص و تعیین این که مسئله های عمده کدام هستند، ایده ای کلی درباره چگونگی راه حل رضایت بخش آن ها شکل می گیرد (گتی، ۲۰۰۹، ۵۲).

پوپر معتقد است تقریباً در هر برهه ای از پیشرفت علم، زیر نفوذ ایده های متافیزیکی و آزمون ناپذیر خاصی هستیم. و دانشمندان در بیشتر موارد ناخود آگاه درگیر برنامه های پژوهشی متافیزیکی هستند که در داوری ها و گرایش های آنان مستتر است (کوروی، ۲۰۰۵، ۷۸). پوپر در کتاب *منطق اکتشاف علمی*، به ایمان^۵ متافیزیکی خود به وجود انتظامها^۶ در جهان اذعان می کند. حتی بنابر استدلال او،

^۱ emergence

^۲ grounding

^۳ supervenience

^۴ research programs

^۵ faith

^۶ regularities

بدون ایمان به ایده‌هایی که از نوع نظری صرف هستند، اکتشاف علمی ناممکن است؛ ایمانی که از دیدگاه علم کاملاً توجیه‌ناپذیر و از این‌رو متافیزیکی است (کوروی، ۲۰۰۵، ۷۹).

در این که کدام مفاهیم کلیدی موضوع متافیزیک علم را تشکیل می‌دهند، برخی مانند ممفورد و تاگی معتقدند متافیزیک علم با مفاهیمی ارتباط دارد که به همه شاخه‌های علم مربوط هستند؛ زیرا علم بدون این مفاهیم مرکزی امکان‌پذیر نخواهد بود؛ مفاهیمی همچون نوع، قانون و علیت (مامفورد و تاگی، ۲۰۱۳، ۶ و ۱۶). برخی دیگر مانند انجمن متافیزیک علم، افزون بر آن و با تسامحی بیشتر، حتی اموری را در دامنه متافیزیک علم می‌گنجانند که تنها به برخی شاخه‌های علم مربوط می‌شوند؛ مانند مسائل ناظر به گونه‌ها^۱ در زیست‌شناسی، قصدمندی^۲ و خودآگاهی^۳ در روان‌شناسی و انواع اجتماعی در علوم اجتماعی. شاید به دلیل تأکیدی که فلسفه علم قرن بیستم بر فیزیک داشت، بخش عمده‌تر مناقشات متافیزیک علم ناظر به موضوعاتی است که در قلمرو فیزیک رخ می‌دهند، اما با دیگر علوم هم ارتباط دارند؛ مانند قوانین طبیعت، علیت و سرشت‌ها؛ ضرورت، امکان و احتمال؛ گونه‌های طبیعی و ذوات^۴؛ تقلیل یا فروکاهش، ظهور و بنیادیابی؛ فضا و زمان (گونر، ۲۰۲۱). اگر متافیزیک علم با فلسفه فیزیک بیشتر از فلسفه زیست‌شناسی یا فلسفه علوم اجتماعی همراه است، شاید به این دلیل باشد که برخی ارتباط میان متافیزیک و علم را با میانجی دانشمندان فیزیک دریافته‌اند، اما متافیزیک علم به فیزیک منحصر نیست و می‌توان آن را با توجه به هر علمی در پیش گرفت (سلاتر، ۲۰۱۷، ۱).

هم‌چنان که ملاحظه شد، پژوهندگان علوم نامتعارف تلاش می‌کنند که با نقد و بازبینی در برخی اصول متافیزیک علم متعارف، به تحولی در این علوم دامن بزنند. بازاندیشی در مبانی متافیزیک علم، همان مسیری است که داوری برای رهایی از فروبستگی توسعه به آن رهنمون می‌شود. علاقه‌مندان به تغییر و تحول علوم در کشور سزاوار است که هم‌چون پژوهندگان علوم نامتعارف با تسلط بر علوم متعارف و شناخت مبانی متافیزیک علم، با مشارکت در عالم علم و به نحو درونی در صدد متحول ساختن آن برآیند. برای نمونه، دیوید روبن در کتاب *متافیزیک جهان اجتماعی* ادعا می‌کند که فردگرایی روش‌شناختی یک اصل متافیزیکی درباره اعیان اجتماعی در علم متعارف است که خطاست، زیرا فردگرایی روش‌شناختی به یکی از این دو آموزه متمایز متافیزیکی مربوط می‌شود؛ الف) هیچ هستنده اجتماعی تقلیل‌ناپذیر وجود ندارد. و ب) هیچ ویژگی یا خصلت اجتماعی تقلیل‌ناپذیر وجود ندارد (روبن، ۱۹۸۵، ۳) و روبن معتقد است که اعیان اجتماعی کل‌هایی نیست که اجزای آن افراد انسانی باشند؛ یعنی ویژگی‌ها یا خصلت‌های اجتماعی به ویژگی‌های ذهنی تقلیل‌پذیر یا فروکاهش نیست (روبن، ۱۹۸۵، نه). نمونه دیگری از اصول متافیزیکی متفاوت که به تعریف متمایزی از علم انجامیده است، فمینیسم است (هاردینگ، ۲۰۰۴، ۵).

^۱ species

^۲ intentionality

^۳ consciousness

^۴ essences

در همین ارتباط می‌توان به گفته پایا درباره افرادی که کوشیده‌اند از مفهوم علم اسلامی دفاع کنند، اشاره کرد که اگر نیت این نویسندگان آن است که علم جدید را از چنبره متافیزیک‌های تنگ و محدودنگرانه مادی برهانند، و چشم محققان را به ظرفیت‌های جدید باز کنند، راهکار آن، ارائه استدلال‌های فلسفی پربار درباره اهمیت متافیزیک و نقش آن در رشد علم است که می‌تواند از رهگذر گشودن افق متافیزیک‌های پربارتر و فراگیرتر برای علم تجربی، گشوده شود (پایا، ۱۳۹۵، ۱۹۴). هم‌چنین مرشدی (۱۳۹۶) به تفصیل درباره نقش فلسفه و متافیزیک در تعریف شرایط امکان علوم اجتماعی مستقل بحث می‌کند. او با واری میراث انتقادی کانت و انقلاب کوپرنیکی وی به‌ویژه بر تأثیر «ازجاکنندگی‌های» معرفتی و «مفاهیم آستن» متافیزیکی در امکان‌یافتن علوم اجتماعی مستقل تأکید می‌کند.

بنابراین، داوری به درستی تحول‌خواهان علم را به متافیزیک علم که البته متأثر از زیست جهان و عالم علم است، رهنمون می‌شود. هم‌چنان که ملاحظه شد، جستجوگران علوم نامتعارف هم برای دگرگون ساختن وضعیت کنونی جهان و برطرف کردن آسیب‌های اجتماعی و طبیعی ناشی از علم‌ورزی، به اقتضای شرایط زیست جهان حاضر از تغییر در اصول متافیزیک علم سخن می‌گویند. بلکه فراتر از سخن، برخی هم چون مکسول و روبن، به ارائه نمونه‌هایی از علوم نامتعارف همت گماشته‌اند. مکسول در کتاب *متافیزیک علم و تجربه‌گرایی هدف‌گرا؛ انقلابی در علم و فلسفه*، به تشریح تجربه خود در ابداع مفاهیم و نوع جدیدی از علم می‌پردازد و بر نقش متافیزیک علم برای ایجاد تحول در علم تأکید می‌کند. با وجود این، همواره باید توصیه‌های داوری را در نظر داشت که تحول در علم را باید از مبادی و مبانی متافیزیکی آن آغاز کرد که مستلزم شناخت غرب به منظور مشارکت در عالم علم جدید است و تحول در علم جز با حرکت در مرزهای دانش ممکن نیست. بدین ترتیب با پیمودن راه توسعه و غرب‌زدگی فعال می‌توان به امید ایجاد تحول در علم، راهکاری برای برون‌رفت از فروبستگی توسعه جستجو کرد.

نتیجه‌گیری

داوری در پرتو نظریه غرب‌زدگی، نسبت توسعه‌یافتگی و توسعه‌نیافتگی را از نوع ملکه و عدم آن معرفی می‌کند. از این رو توسعه‌نیافتگی به مفهوم جهان قدیم نیست و حتی جهانی میان قدیم و جدید و یا در آستانه تجدد هم به شمار نمی‌رود. توسعه‌نیافتگی شرایط تعلیق و بی‌زمانی و در معرض تجدد قرار داشتن است. برای بیرون آمدن از شرایط سرگشتگی توسعه‌نیافتگی که سرنوشت تاریخی محتوم جامعه‌های غیرمتجدد است، داوری‌گری جز تن دادن به توسعه نمی‌بیند. به عبارت دیگر جوامع غرب‌زده که به دلیل تجدد دچار سرگشتگی شده‌اند، برای بیرون آمدن از آن راه‌گریزی جز روی آوردن به توسعه ندارند. از این رو، برخی منتقدان نظریه غرب‌زدگی، داوری را به گسست نظری متهم می‌کنند.

طباطبایی با رد گسست نظری در نظریه غرب‌زدگی، معتقد است که در استدلال داوری تنها با تغییر سطح از فلسفی به روشنفکری روبرو هستیم. طباطبایی با طفره رفتن از سامان دادن به پاسخی فلسفی در برابر منتقدان گسست نظری، معتقد است که داوری با معرفی غرب‌زدگی فعال و مشارکت در علم و تکنولوژی به عنوان راهکار بیرون آمدن از شرایط توسعه‌نیافتگی، تنها از سطح فلسفی به سطح روشنفکری منتقل می‌شود و گسستی رخ نمی‌دهد. از این رو به نظر می‌رسد که مسئله فلسفی چگونگی یا شرایط امکان بیرون آمدن از

شرایط توسعه‌نیافتگی با ناگزیری تن دادن به تجدد و پیمودن راه توسعه - که در این پژوهش از آن به فروبستگی توسعه تعبیر شده است - هم‌چنان باز مانده است. در این پژوهش سعی شده است که با استفاده از نوشتار و گفتارهای داوری، تعریف او درباره توسعه‌یافتگی، توسعه‌نیافتگی، مشارکت در عالم علم، و نقش علوم انسانی و اجتماعی در توسعه جمع‌بندی شود و به روش تحلیلی و با استفاده از مفاهیم و نظریه‌های فلسفه و متافیزیک علم، راهی برای برون شدن از فروبستگی توسعه بر پایه آرای داوری، پیشنهاد گردد. به اعتقاد داوری، علوم انسانی و اجتماعی که مسئولیت برنامه‌ریزی توسعه را در جوامع توسعه‌نیافته به عهده دارند، باید ویژگی‌های زمانه توسعه‌نیافتگی را برای هموار کردن شرایط گذار رعایت کنند. شرایط گذار از دیدگاه داوری را می‌توان چنین بازگو کرد:

(۱) جایگزین شدن علم به جای سنت به عنوان رکن سامان‌بخش و هماهنگ‌کننده در جامعه؛

(۲) توجه به کلیت فلسفه و علم و تکنولوژی غرب و ناممکن بودن گزینش و یا تقلید از آن؛

(۳) ناگزیری از غرب‌زدگی فعال و تعامل سازنده و غیرمنفعل با توسعه؛

(۴) درونی بودن تحول علم و فرمانبردار نبودن آن؛

(۵) ضرورت مشارکت آزادانه در زیست جهان و عالم علم.

گام‌های گذار از توسعه را می‌توان چنین بازشمرد:

(۱) شناخت مسائل جامعه و زیست بوم خود؛

(۲) شناخت ژرف و فلسفی فرهنگ و تمدن غرب؛

(۳) شناخت شرایط تاریخی، زیست جهان و پارادایم‌های علم؛

(۴) شناخت مبانی فلسفی و مبادی متافیزیکی علم؛

(۵) شناخت امکان‌ها و ظرفیت‌های فکری و فلسفی جامعه خود؛

(۶) بازتابانیدن پیش‌فرض‌های فلسفی و متافیزیکی خود در عالم علم به نحوی که برای تعامل با روش‌های علمی تناسب داشته باشد.

با توجه به انگیزه‌های تحول‌خواهی در علم چه در سطح جهان و چه در کشور به نام علوم نامتعارف یا علم بومی یا حتی علم دینی از یک سو، و گریزناپذیری توسعه از سوی دیگر، داوری به امکان راهی میان رد و قبول علوم انسانی و اجتماعی اشاره می‌کند که البته راهی دشوار و منوط به شرایط و گام‌های بازگفته گذار است. این راه را باید در ساحت فلسفه و متافیزیک علم و به ویژه مبانی و مبادی علوم انسانی و اجتماعی جستجو کرد. پژوهش در متافیزیک و فلسفه علوم انسانی این زمینه را فراهم می‌آورد که ضمن مشارکت علمی فعال در عالم علم و بازنگری در مبانی علوم، به امکان مبادی متفاوت فلسفی و البته متناسب با روش‌های علمی اندیشید. توفیق در گشودن راهی میان رد و قبول علوم انسانی موجود، تحولی در درون علم و در واقع پیشبرد مرزهای دانش خواهد بود. از این رو، می‌توان ضمن رعایت شرایط گذار از توسعه و مشارکت فعال در عالم علم و تکنولوژی و پذیرش وحدت تجدد و پرهیز از گزینش‌گری و تقلید، با

شناخت میراث فکری خود و نقادی علم و تکنولوژی غربی، از راه بازاندیشی در مبانی فلسفی و متافیزیکی علوم راهی برای گشودن فروبستگی توسعه جستجو کرد.

References

- Amiri Tehrani, M. R. (2022). Metaphysics of Science and the Contingency Condition for Heterodox Sciences, in *Foundational Studies in Humanities*, 27(27), 31-54. (in Persian)
- Corvi, R. (2005). *An Introduction to the Thought of Karl Popper*. Translated by P. Camiller, Routledge.
- Davari Ardakani, R. (2020). *The Critique of Underdevelopment's Culture; Scientific Research and Science Policy*, Vol. 3, Naqd-e Farhang. (in Persian)
- Davari Ardakani, R. (2020). *The Critique of Underdevelopment's Culture; Science, Philosophy and History*, Vol. 2, Naqd-e Farhang. (in Persian)
- Davari Ardakani, R. (1995). *What is Philosophy?* Institute of Humanities and Cultural Studies. (in Persian)
- Davari Ardakani, R. (2000). *About Science*, Hermes. (in Persian)
- Davari Ardakani, R. (2005). *We and the Difficult Path of Modernization*, Saqi. (in Persian)
- Davari Ardakani, R. (2008). *Wisdom and Era; Dialogues*, Sokhan. (in Persian)
- Davari Ardakani, R. (2010). *Humanities and Development Planning*, Fardaei Digar. (in Persian)
- Davari Ardakani, R. (2012). *We and the Difficult Path of Modernization*, Rasta. (in Persian)
- Davari Ardakani, R. (2015). *Political Wisdom in the Time of Underdevelopment*, Sokhan. (in Persian)
- Davari Ardakani, R. (2020). *Modernization and The Modern Science in Iran*, Institute for Social and Cultural Studies, electronic ed. (in Persian)
- Davari Ardakani, R. (2020). *The Critique of Underdevelopment's Culture; Science, Philosophy and Rationality*, Vol. 1. Naqd-e Farhang. (in Persian)
- Davari Ardakani, Reza (2007). *Philosophy in the Trap of Ideology: Philosophy in Crisis*, International Press, Amirkabir Publication. (in Persian)
- Dehghani, R. (2009). West and Westernization in Davari's Thought; Based on Recent West' Concepts, *Philosophical Meditations Journal*, Zanzan University, 1(4), 75-88. (in Persian)
- Friedman, M. (2013). *Kant 'S Construction of Nature; A Reading of the Metaphysical Foundations of Natural Science*. Cambridge University Press.
- Gattei, S. (2009). *Karl Popper's Philosophy of Science; Rationality without Foundations*. Routledge.
- Göhner, Julia F. (2021). Metaphysics of Science *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/met-scie/>
- Harding, S., & Merrill B, H. (2004). *Discovering Reality; Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science* Edited by Kluwer Academic Publishers.
- Hoseini, A.& Qabashi, N. (2019). Reconstruction of Davari's Thought about Development Planning, in *Forth Congress of Islamic Humanities Proceedings*, Aftaab-e Towse-e. (in Persian)

- Kant, I (2004). *Metaphysical Foundations of Natural Science*, Edited by M. Friedman, Cambridge University Press.
- Maxwell, N. (2018). *The Metaphysics of Science and Aim-Oriented Empiricism; A Revolution for Science and Philosophy*. Switzerland: Springer.
- Morshedi, A. (2017). *The Contingency Conditions of Social Sciences in Western and Recent Islamic Philosophy*, Nashr-e Sales. (in Persian)
- Mumford, S., & Tugby, M. (2013). What is the Metaphysics of Science?0 in *Metaphysics and Science*. Edited by S. Mumford & M. Tugby, pp: 3-26. Oxford University Press.
- Paya, A. (2015). A Theoretic and Philosophical Analysis of the Most Important Factors of Underdeveloped Humanities in Iran, in *Critical Pathology of Social Sciences in Iran*, edited by Paya, A.; EbrahimAbadi, H. & Arvin, B. Institute for Social and Cultural Studies. (in Persian)
- Paya, A. (2016). *Analytical Philosophy from Critical Rationalism Point of View; Theory and Applications*, Tarh-e Naqd. (in Persian)
- Ruben, D. H. (1985). *The Metaphysics of the Social World*. Routledge & Kegan Paul.
- Schrenk, M. (2017). *Metaphysics of Science; A Systematic and Historical Introduction*, Routledge.
- Slater Matthew, H. & Zanja Y. (2017). *Metaphysics and the Philosophy of Science; New Essays*. Oxford University Press.
- Tabatabaei, M. T. (2017). From Westernization to Underdevelopment; From Philosophy to Intellectuality, *Occidental Studies Journal*, 8(1), 37-53 (in Persian).
- Tabatabaei, M. T. (2014). *Lecture on Development in Davari's Thought*. Institute of Humanities and Cultural Studies (in Persian).